

Samen werken aan een gezonde generatie in 2040

Plan van aanpak ten behoeve van de specifieke uitkering

Gemeente Leeuwarden

Ondertekening plan van aanpak

Naam wethouder: _____

Datum van ondertekening: _____

Handtekening

A large, empty rectangular box with a thin black border, intended for a handwritten signature.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	3
2.	Huidige situatie Leeuwarden	4
3.	Ambitie en principes.....	7
4.	Samenwerking met inwoners en partners	8
5.	Doelen en aanpak	9
5.1	Drie pijlers.....	9
	Sport, bewegen & cultuur.....	9
	Sociale Basis.....	9
	Gezondheid.....	9
5.2	Doelen van GALA	10
	Terugdringen van gezondheidsachterstanden	10
	Creëren van een gezonde fysieke leefomgeving	11
	Versterken van (de verbinding met) de sociale basis	11
	Het stimuleren van een gezonde leefstijl	12
	Versterken mentale weerbaarheid en mentale gezondheid	13
	Vitaal ouder worden	14
	Domein overstijgende inzet vanuit een regionale preventiestructuur.....	15
	Versterking kennis- en adviesfunctie GGD	15
	Coördinatiekosten regionale aanpak preventie	15
6.	Monitoring en bijsturing.....	16
7.	Tijdlijn	17
	Bijlage 1 Activiteitenoverzicht	18
	Bijlage 2 Financieel overzicht	24
	Bijlage 3 Verwijzingen overige bijlagen	25

1. Inleiding

Begin dit jaar hebben gemeenten het Gezond en Actief Leven Akkoord (GALA)¹ ondertekend. De stip op de horizon is een gezonde generatie in 2040, met gezonde, weerbare mensen die kunnen opgroeien, leven, werken en wonen in een gezonde leefomgeving en waarin sprake is van een sterke sociale basis. Hiermee zijn voor het eerst de belangrijkste programma's en akkoorden over gezonde leefstijl, zorg, sport, cultuur en leefomgeving integraal met elkaar verbonden. Met het GALA worden de volgende gezamenlijke doelen onderschreven:

1. Het terugdringen **gezondheidsachterstanden**

2. Een gezonde fysieke **leefomgeving** die uitnodigt tot bewegen en ontmoeten

3. Het versterken van (de verbinding met) de **sociale basis**

4. Een **gezonde leefstijl**

5. Versterking van de **mentale weerbaarheid en mentale gezondheid**

6. **Vitaal ouder worden**

7. Domeinoverstijgend inzet vanuit een **regionale preventie infrastructuur**

Om deze doelen te kunnen bereiken, ontvangen gemeenten middelen vanuit een specifieke uitkering. Onderdeel van deze specifieke uitkering is, naast het GALA ook het Sportakkoord II. Het Sportakkoord II is in december vastgesteld door het ministerie, in dit akkoord wordt sport als middel ingezet en wordt beoogd het sportklimaat in de gemeente te versterken. De herijking van het voorgaande Sportakkoord is een vereiste om de financiën voor dit akkoord te ontvangen. Deze herijking is reeds ingediend en goedgekeurd door de VSG (zie bijlage 3.1). Dit is dus de uitkering voor gezondheid, sport en bewegen, cultuur en sociale basis. Gemeenten stellen een plan van aanpak op voor de besteding van deze middelen voor de periode 2024-2026.

In dit plan van aanpak maken we de ambities van de gemeente Leeuwarden zichtbaar en beschrijven we welke stappen we gaan zetten om invulling te geven aan de doelen van het GALA. Dit plan van aanpak is op hoofdlijnen. We laten staand en nog te ontwikkelen beleid leidend zijn. Er volgt nog een uitvoeringsplan voor de verschillende onderdelen uit het GALA. Hierin wordt opgenomen wat onze doelen zijn en hoe we hier concreet uitvoering aan geven.

Leeswijzer

Hoofdstuk 2 begint met een beschrijving van de huidige situatie ten aanzien van sport, bewegen, cultuur en gezondheid in Leeuwarden. In hoofdstuk 3 volgen onze ambities en leidende principes. In hoofdstuk 4 wordt de manier waarop we gaan samenwerken beschreven. Vervolgens vertalen we dit in hoofdstuk 5 naar de lokale doelen en onze aanpak. In hoofdstuk 6 lichten we toe hoe we de doelen gaan monitoren. We sluiten af met een tijdlijn over de periode van 2023 – 2026.

¹ [Gezond en Actief Leven Akkoord](#)

2. Huidige situatie Leeuwarden

In dit hoofdstuk gaan we in op de huidige situatie van gemeente Leeuwarden voor gezondheid, sport, bewegen en cultuur en de sociale basis. We hebben hiervoor verschillende bronnen geraadpleegd, waaronder het rapport van de inwonersenquête gemeente Leeuwarden² en het gemeentelijk profiel (bijlagen 3.2, 3.3), opgesteld door de GGD ten behoeve van het plan van aanpak. Hieronder wordt een samenvatting van de belangrijkste cijfers gepresenteerd.

Gezondheidsverschillen zijn groot

We worden gemiddeld steeds ouder en ons leven telt steeds meer gezonde jaren. Maar ouder worden komt ook met gebreken. Goede gezondheid is niet gelijk verdeeld over de Nederlandse bevolking. Mensen met lagere inkomens en een lager opleidingsniveau leven gemiddeld 6 jaar korter. Ook leven zij 15 jaar minder lang in goed ervaren gezondheid dan mensen met een hoge opleiding. In Leeuwarden zien we dat de levensverwachting een jaar lager ligt dan het Nederlandse gemiddelde (80,8 jaar versus 81,8 jaar)³.

Ook in Leeuwarden is gezondheid niet gelijk verdeeld en zien we gezondheidsverschillen. De verschillen tussen het percentage inwoners dat een goede gezondheid ervaart loopt uiteen van 69,9% in Bilgaard & Havankpark e.o. tot 90% in de Zuidlanden. Naast Bilgaard is het percentage dat aangeeft hoe goed inwoners hun gezondheid ervaren het laagst in de Vrijheidswijk (70,9%) en Heechterp & Schieringen (71,1%)⁴. Als we deze resultaten vergelijken met de geografische spreiding van de huishoudens met een laag inkomen, komen ook hierin Bilgaard, Heechterp & Schieringen en de Vrijheidswijk met het grootste aandeel naar voren⁵. In deze wijken zien we dat ook het beroep op zorg en ondersteuning hoger is dan in de rest van gemeente Leeuwarden. In Bilgaard & Havankpark e.o. en Heechterp & Schieringen wijkt dit percentage het meeste af, namelijk 41,2% ten opzichte van 23,4%⁶.

Veel mensen met schulden

Kinderen en jongeren die in armoede leven hebben meer lichamelijke en psychische klachten dan hun meer welvarende leeftijdgenoten. Ook hebben zij vaker overgewicht, voelen zich minder gelukkig, hebben vaker hechtingsproblemen met hun ouders en zijn negatiever over hun leven en toekomst. Volwassenen die leven met geldzorgen, schulden of armoede hebben vaker chronische stress, een ongezonde leefstijl of chronische ziekten zoals diabetes en hart- en vaatziekten. Ook psychosociale problemen of opvoedproblemen komen vaker voor. Deze volwassenen zijn vaak minder gelukkig en minder goed in staat om beslissingen te nemen op lange termijn⁷. In Leeuwarden ligt het percentage huishoudens met problematische schulden bijna 2% hoger dan het landelijk gemiddelde (9,5%). De verschillen in de percentages lopen in de gemeente Leeuwarden uiteen. In de Zuidlanden is het aandeel huishoudens met problematische schulden 3,3%³. In Bilgaard en de Vrijheidswijk is dit 15,6% en 16,6%. In deze wijken is het percentage inwoners met een bijstandsuitkering ook hoger dan gemiddeld in Leeuwarden (19,5% en 20% versus 7,2%)⁸.

Sociale en fysieke leefomgeving

Gezondheidsverschillen ontstaan niet alleen door individuele leefstijlfactoren, zoals ongezond eten of niet sporten. Zoals eerder beschreven spelen sociaaleconomische factoren, zoals inkomen, een grote rol bij de mate van gezondheid en de veerkracht die mensen ervaren. Het gaat hier om onder andere voldoende bestaanszekerheid, het volwaardig kunnen participeren in de samenleving, het beschikken over een sociaal netwerk, een prettige fysieke leefomgeving en voldoende toegang tot passende zorg en ondersteuning.

² [Rapport inwonersenquête 2022 gemeente Leeuwarden](#)

³ Bron: [Waar staat je gemeente](#)

⁴ Bron: [Gezondheidsmonitor Volwassenen en Ouderen 2020, GGD'en, CBS en RIVM](#)

⁵ Bron: RIO CBS

⁶ Bron: CBS Monitor Sociaal Domein (Wmo) 2022

⁷ Bron: [Cijfers en feiten over de relatie tussen armoede en gezondheid | Loketgezondleven.nl](#)

⁸ Bron: KIS-wijkmonitor

In kwetsbare wijken en dorpen hebben inwoners vaak te maken met een stapeling van problemen. Denk aan financiële zorgen, werkloosheid, laaggeletterdheid en beperkte gezondheidsvaardigheden⁹. Mensen met lage gezondheidsvaardigheden hebben meer moeite om hun weg te vinden binnen de zorg, zijn minder goed in staat om zelf thuis om te gaan met gezondheid en ziekte, vinden het moeilijker om tijdens een consult met een zorgverlener een actieve gesprekspartner te zijn en maken meer gebruik van zorg. Tegelijkertijd spelen er problemen op buurtniveau, zoals onveiligheid, geluidsoverlast en slecht onderhouden woningen en openbare ruimte. Deze factoren in de sociale en fysieke leefomgeving dragen bij aan het ontstaan van gezondheidsproblemen en chronische stress. Stress¹⁰ is een belangrijke oorzaak voor ongezondheid en een verminderd vermogen om eigen regie te voeren.

Als we kijken naar de ervaring van inwoners als het gaat om hun dorp of wijk, is er sinds 2016 een licht stijgende trend van het percentage inwoners dat de algemene situatie van de wijk/het dorp ervaart als gelijk gebleven. Over dezelfde periode is het percentage inwoners dat vindt dat de wijk/het dorp er op achteruit is gegaan, toegenomen van 17% naar 22%. Op wijkniveau varieert dit percentage in 2022 van 6% in de Zuidlanden tot 32% in Oud-Oost. In de toelichting bij deze vraag noemen inwoners onder andere te hard rijden, gedumpt afval, drugs- of geluidsoverlast en verminderde verdraagzaamheid¹¹.

Overgewicht, sporten en beweging

Overgewicht is na roken de belangrijkste oorzaak van ziekten in Nederland. Mannen hebben vaker overgewicht, terwijl obesitas iets vaker bij vrouwen voorkomt. In gemeente Leeuwarden heeft in de leeftijdscategorie 4 t/m 12 jaar en 12 t/m 18 jaar 11% matig of ernstig overgewicht. In de categorie 18 t/m 64 jaar stijgt dit naar 47%. Vanaf 65 jaar is dit 58%.¹²

Als we kijken naar het sporten en bewegen, zien we dat 63% van de inwoners van de gemeente Leeuwarden ten minste één keer per week in de sportschool of bij een sportvereniging¹³ te vinden is. Op die dag(en) wordt er tussen de 30 en 90 minuten gesport. Bijna alle inwoners wandelen of fietsen wel eens; 52% van hen doet dit minstens vijf dagen per week. Daarnaast is een meerderheid van de inwoners ook actief in beweging, bijvoorbeeld tijdens tuinieren of klussen. Op de dagen dat inwoners wandelen, fietsen, klussen of tuinieren doet de meerderheid dit maximaal 60 minuten. Uit de monitor van de GGD blijkt dat het wekelijks sporten onder volwassenen is gestegen sinds 2020 (van 54% naar 59%)¹⁴.

Ongeveer 78% van de inwoners vindt de beweegmogelijkheden in de eigen woonomgeving voldoende. In de wijken Binnenstad, Vrijheidswijk en Dorpen-Zuidwest zijn de inwoners minder tevreden over de beweegmogelijkheid. Hier is het percentage het laagst (70%). Van de inwoners met kinderen vindt de meerderheid dat er in de wijk/het dorp voldoende trapveldjes en beweegmogelijkheden zijn voor kinderen van 4 tot 12 jaar. De beweegmogelijkheden voor kinderen van 12 jaar en ouder worden door de helft van de inwoners met kinderen als te weinig ervaren.

Leefstijl en gewoonten

Problematisch alcoholgebruik en roken zijn, samen met overgewicht, de speerpunten van het Nationaal Preventieakkoord. In de leeftijdscategorie 12 tot en met 18 jaar rookt 4% iedere dag. Van deze doelgroep is 21% wel eens dronken of aangeschoten geweest. Mannen van 18 tot 35 jaar zijn vaker een zware drinker (11%). Boven de 65 jaar neemt het aantal zware drinkers af tot 5%. Deze percentages zijn vergelijkbaar met het gemiddelde van Friesland. Als we kijken naar gezonde eetgewoonten ligt het percentage dat elke dag groente eet in Leeuwarden hoger dan in Friesland. In de leeftijdscategorie 12 t/m 18 jaar is dit 51%. Dit neemt in de leeftijdscategorie 18 t/m 64 jaar af tot 28%. Het eten van elke dag fruit doet 78% van de 4 t/m 12-jarigen. Van 12 t/m 18 jaar neemt dit af tot 33%.¹²

⁹ Bron: [Ruim één op de drie Nederlanders heeft lage gezondheidsvaardigheden | Nivel](#)

¹⁰ Bron: [Pharos – Leven met ongezonde stress](#)

¹¹ Bron: [Inwonersenquête 2022 – resultaten leefomgeving en onderhoud](#)

¹² Bron: GGD gemeentelijk profiel Leeuwarden (bijlage 3.2)

¹³ Bron: [Inwonersenquête 2022 – resultaten gezondheid, sport en welzijn](#)

¹⁴ Bron: GGD gemeentelijk profiel Leeuwarden – aanvullingen 2022 (bijlage 3.3)

Mentale gezondheid

In de samenleving is steeds meer aandacht voor het onderwerp mentale gezondheid. Met name de mentale gezondheid van jeugdigen en jongvolwassenen. In gemeente Leeuwarden is er sprake van een daling in het percentage inwoners dat zichzelf een goede geestelijke gezondheid toeschrijft. Deze daling is voor de leeftijdscategorie 18 t/m 24 jaar het sterkst, namelijk een daling van 78% naar 59% sinds 2020.¹³ Langdurige of ernstige stress is een belangrijke oorzaak voor ongezondheid en een verminderd vermogen om eigen regie te voeren. In Leeuwarden ervaart van de 12 t/m 18 jarigen en 18 t/m 64 jarigen 21% stress. Vanaf 65 jaar neemt dit percentage af tot 6%.¹²

Vrije tijd, sociale activiteiten en cultuur

Uit de inwonersenquête van gemeente Leeuwarden¹⁵ blijkt dat 44% van de inwoners van gemeente Leeuwarden in 2022 vrijwilligerswerk heeft verricht. Dit percentage ligt lager dan in voorgaande jaren, waarin ongeveer de helft van de inwoners vrijwilligerswerk deed. Het vrijwilligerswerk voert men het vaakst uit bij de sportvereniging, school of wijk- en dorpsverenigingen. Als we kijken naar mantelzorg heeft 21% van de inwoners voor langere tijd mantelzorg gegeven aan iemand die ziek, hulpbehoevend of gehandicapt is. Eén derde van de mantelzorgers heeft behoefte aan ondersteuning. Het vaakst genoemd is een vorm van waardering en informatie en advies over regelingen. Als we kijken naar deelname aan activiteiten, neemt het aantal inwoners dat nooit samen met anderen muziek maakt of een andere bezigheid samen doet af: van 75% in 2016 naar 60% in 2022. Ook het aantal inwoners dat nooit een bar, café of restaurant bezoekt is in 2022 afgenomen, namelijk van 24% in 2016 naar 10% in 2022. De helft van de inwoners brengt minder dan één keer per maand een bezoek aan het theater, film, festival of museum. Een kwart gaat ten minste één keer per maand.

Meer 65+'ers

Een kwart van de Friese bevolking is inmiddels 65-plus. Dat aandeel neemt de komende jaren alleen maar toe. Volgens het Planbureau Fryslân (voorheen: Fries Sociaal Planbureau) zijn er in 2040 bijna 190.000 Friese 65-plussers. Daar komt nog bij dat we ook nog steeds ouder worden. Dit maakt dat er sprake is van een dubbele vergrijzing. Dubbele vergrijzing leidt tot een extra behoefte aan zorg en ondersteuning. Ook omdat ouderen steeds langer zelfstandig blijven wonen. Het is dus extra belangrijk dat we ons inzetten voor een gezonde generatie in 2040.

¹⁵ Bron: [Inwonersenquête 2022 – resultaten vrije tijd, sociale activiteiten en cultuur](#)

3. Ambitie en principes

Onze ambitie is een gezonde generatie in Leeuwarden in 2040 met gezonde, weerbare mensen die kunnen opgroeien, leven, werken en wonen in een gezonde leefomgeving en waarin sprake is van een sterk sociale basis. Om goed invulling te geven aan de doelstellingen vanuit het GALA hebben we met elkaar de volgende principes afgesproken:

1. De inwoner staat centraal

Alles wat we doen draagt bij aan een goede gezondheid van de inwoners. Zij staan centraal. Hierbij hebben we aandacht voor de regie, eigenwaarde en autonomie van inwoners en versterken we deze waar mogelijk. We maken onderscheid in onze aanpak om aan te sluiten bij de situationele omstandigheden en leefwereld van de mensen om wie het gaat. Elk gebied heeft zijn eigen kleur en identiteit en heeft daarmee een eigen aanpak. We leveren dus maatwerk. Daarnaast faciliteren we initiatieven van onderop. Op deze manier willen we gezondheid voor iedereen verbeteren en onnodige gezondheidsachterstanden verminderen.

2. We zorgen voor integrale en domeinoverstijgende aanpak

We versterken bestaande activiteiten en projecten die al bijdragen aan de GALA doelen. Dit doen we altijd vanuit de verbinding met andere beleidsterreinen. Zo dragen we bij aan meerdere gezamenlijke opgaven binnen onze gemeente.

3. We denken vooraf na over een goede borging

Met de SPUK (Specifieke Uitkering) kunnen gemeenten voor de periode 2023-2026 middelen aanvragen voor de afgesproken acties. De intentie is dat het grootste deel van de SPUK-middelen structureel budget is. Dat geldt niet voor alle onderdelen. Zo is voor de aanpak obesitas, mentale gezondheid, eenzaamheid en Welzijn op Recept na 2025 geen geoormerkt geld voor gemeenten beschikbaar. VNG en VWS gaan in 2024 met elkaar in overleg om te bepalen wat het wegvallen van middelen betekent voor de in gang gezette beweging. Dit betekent dat inzet op een langdurig project een risico is, omdat er bij het stoppen van de middelen geen borging is. Van te voren werken we daarom uit hoe we de activiteiten gaan borgen. We zetten bijvoorbeeld eenmalig extra geld in op een bestaande activiteit, maar ook kijken we of er activiteiten zijn die vragen om een eenmalige investering en/of zorgen we voor een financieel vangnet.

4. We maken gebruik van de bestaande infrastructuur

Er is een goede infrastructuur waar we gebruik van kunnen maken. Deze infrastructuur bestaat uit aanwezige organisaties en voorzieningen in de dorpen en wijken op het gebied van welzijn, sport, cultuur en onderwijs. Denk bijvoorbeeld aan de structuur van Leeuwarden Oost en 0-12 jaar (IKC's). Het is daarom overbodig een nieuwe infrastructuur te ontwikkelen.

5. Leren van en met elkaar

We monitoren ons plan, de doelen en de resultaten. Door de integrale benadering en doordat we intensiever samenwerken met ons netwerk, ontdekken we wat werkt en wat niet. Ook kunnen we door te monitoren sneller schakelen en we meebewegen als dat nodig is. We maken hierbij gebruik van kwantitatieve data én ervaring uit de praktijk.

4. Samenwerking met inwoners en partners

We behalen onze ambities niet alleen. Dit doen we samen met onze inwoners en onze partners. We gaan met elkaar in gesprek, halen op wat goed gaat en wat beter kan en staan open voor innovatieve ideeën.

In gesprek met alle doelgroepen

In de startnotitie voor de nieuwe visie op gezondheid¹⁶ is opgenomen hoe we in 2023 met inwoners en partners in gesprek gaan. Hiervoor stellen we een plan van aanpak participatietraject op. Dit doen we samen met onze communicatieafdeling. Goede communicatie is namelijk belangrijk als het gaat om het bereiken van onze inwoners. Ook benutten we de expertise en bestaande verbindingen met onze welzijnsorganisatie Amaryllis. We streven er naar om zoveel mogelijk inwoners te bereiken. En niet alleen de 'usual suspects'. We organiseren een bijeenkomst en maken dit zo laagdrempelig en aantrekkelijk mogelijk voor alle inwoners en partners. Hiermee faciliteren we ook het gesprek tussen de stakeholders. Daarnaast sluiten we aan bij bestaande ontmoetingsplakken en -momenten van de wijken en dorpen. De manier waarop we dit doen, laten we aansluiten bij de verschillende partners, zoals bijvoorbeeld wijkpanels, jongeren- en ouderenorganisaties. Ook onderzoeken we de mogelijkheid tot het opzetten van een klankbordgroep. Hiermee betrekken we inwoners niet alleen in het beginproces, maar ook bij de verdere ontwikkeling, uitvoering en evaluatie van het beleid. We streven naar een co-creatie met inwoners en partners en niet alleen naar informeren of raadplegen.

Jongeren krijgen een belangrijke stem

Jongeren krijgen een belangrijke stem in het vormen van de visie en het beleid rondom het GALA. We komen met hen in contact via jongerenorganisaties. Daarnaast betrekken we de Adviesraad Sociaal Domein (ASD) vroegtijdig. De ASD is reeds betrokken in het proces tot de nieuwe visie op gezondheid.

Sportverenigingen en partners

In 2023 onderzoeken we ook of het mogelijk is om opnieuw een platform op te richten voor sportverenigingen om ze zo te betrekken bij de herijking van het sportbeleid. Andere belangrijke partners die we betrekken bij de ontwikkeling van beleid en de uitvoering zijn: bv SPORT, Sport Fryslân, Amaryllis, Programma Leeuwarden Oost en het onderwijs.

Muziekverenigingen en partners

In Leeuwarden werken we met een platform voor amateurmuziekverenigingen, de SML (samenwerkende muziekverenigingen Leeuwarden). Met dit platform gaan we in gesprek hoe deze verenigingen een bijdrage kunnen leveren aan (een aantal van) de GALA doelstellingen.

Culturele instellingen

In Leeuwarden kennen we het platform DOLCI (directeuren overleg Leeuwarden culturele instellingen). Met dit platform gaan we in gesprek hoe de culturele instellingen een bijdrage kunnen leveren aan (een aantal van) de GALA doelstellingen.

Bestaande regionale samenwerkingen

Regionaal werken we samen in de Friese Preventie Aanpak¹⁷ (FPA) en de Friese Samenwerkingsagenda (FSA)¹⁸. In de FPA werken we samen met de GGD, andere Friese gemeenten en diverse kennisorganisaties. De focus ligt hierbij op een goede gezondheid en welzijn met gelijke kansen voor iedereen in Fryslân. We werken samen in coalities en lerende netwerken. In de FSA werken we aan concrete projecten om de zorg en ondersteuning voor alle Friezen te verbeteren. Dit doen we samen met de zorgverzekeraar, andere Friese gemeenten, het ROS Friesland, de GGD en Zorgbelang Fryslân.

¹⁶ [Startnotitie Een nieuwe visie op gezondheid](#)

¹⁷ [Friese Preventieaanpak](#)

¹⁸ [Friese Samenwerkingsagenda - De Friesland - Zorgverzekeraar](#)

5. Doelen en aanpak

We maken in dit hoofdstuk de vertaalslag van de integrale ambities van het GALA en de leidende principes van de gemeente Leeuwarden naar lokale doelen. Deze doelen beschrijven we aan de hand van de drie pijlers in het GALA: Sport, bewegen & cultuur, Gezondheid en Sociale basis.

In 2023 en 2024 ontwikkelen we nieuw gezondheidsbeleid en een uitvoeringsprogramma sociale basis. Daarnaast wordt de Leeuwarder Voedselagenda herijkt, waar positieve gezondheid onderdeel van uitmaakt. Ook herijken we volgend jaar ons sportbeleid. Dit beleid is leidend bij de ontwikkeling en versterkend voor bestaande (en indien nodig nieuwe) activiteiten en interventies.

Hieronder volgen allereerst de drie pijlers van het GALA. Daarna volgen de doelen van het GALA en onze lokale aanpak. Alles wat we doen is ook opgenomen in de tijdlijn die volgt in hoofdstuk 7. In het overzicht GALA gemeentelijke taken (zie bijlage 1) hebben we het onderscheid opgenomen welke activiteiten we nu al doen en wat we aanvullend gaan doen ten aanzien van de gemeentelijke taken uit het GALA. De hiervoor beschikbare middelen zijn te vinden in bijlage 2.

5.1 Drie pijlers

Sport, bewegen & cultuur

De middelen voor het inzetten van Sport, bewegen en cultuur komen uit de Brede Regeling Combinatiefuncties. Vanuit deze regeling worden in de gemeente Leeuwarden cultuurcoaches, buurtsportcoaches en mediacoaches gefinancierd. Daarnaast zetten we op het gebied van sport en bewegen in op de uitvoering van het Lokaal Sportakkoord¹⁹. In 2024 wordt nieuw sportbeleid geschreven, waarin het inzetten van sport als middel en het versterken van de sport(infra)structuur in de gemeente centraal staat. De ambities voor cultuur zijn opgenomen in de visie op kunst en cultuur 'durven en samen doen'²⁰.

Sociale Basis

De sociale basis is het geheel van informele contacten en netwerken van bewoners(organisaties) en vrijwilligers(organisaties). In mei 2021 is binnen gemeente Leeuwarden de visie 'Versterken van de sociale basis'²¹ vastgesteld. Afgelopen jaren hebben we deze visie verder uitgewerkt. Dit jaar zijn we bezig met het verkennen en in kaart brengen van alle structuren en organisaties die onder de sociale basis vallen. Zodoende willen we de sociale basis versterken. Vanuit de sociale basis zijn er diverse ambities waar we de komende jaren aan gaan werken. Deze ambities koppelen we aan de doelen van het GALA.

Gezondheid

In 2023 ontwikkelen we nieuw gezondheidsbeleid. Ontwikkelingen en trends (landelijk, regionaal en lokaal) én nieuwe regelingen zoals het GALA, vragen namelijk om een nieuwe visie op gezondheid die breed en domein overstijgend is. Hiervoor is in april 2023 een startnotitie¹⁶ vastgesteld. 'Positieve gezondheid' is in de nieuwe visie de basis. De pijlers van het nieuwe gezondheidsbeleid sluiten nauw aan bij de doelen uit het GALA. De pijlers zijn:

1. Het terugdringen van gezondheidsachterstanden
2. Een gezonde sociale en fysieke leefomgeving
3. Mentale weerbaarheid en gezondheid
4. Vitaal ouder worden.

¹⁹ [Sportakkoord Leeuwarden](#)

²⁰ [Visie op kunst en cultuur in de gemeente Leeuwarden: durven en samen doen](#)

²¹ [Visie gemeente Leeuwarden Versterking sociale basis](#)

5.2 Doelen van GALA

Terugdringen van gezondheidsachterstanden

Het eerste doel van het GALA is het **terugdringen van gezondheidsachterstanden**. Sport en cultuur zijn belangrijke middelen om dit te kunnen bereiken én de sociale basis is onmisbaar. We laten kinderen van jongs af aan vaardig bewegen²². Hiervoor verbinden we de buurtsportcoaches aan de kwetsbare wijken en het onderwijs. Vanuit het programma School & Omgeving²³ ondersteunen we momenteel de buurtsportcoaches bij het opzetten en aanbieden van een veelzijdig beweegaanbod. Dit is onderdeel van de ‘verlengde schooldag’. Het programma is gestart in het schooljaar 2022/2023. Ook willen we bewegen laagdrempeliger maken voor onze inwoners. Onder andere door het sport- en cultuuraanbod beter inzichtelijk te maken via één platform. Dit sluit aan bij de doelen die in het herijkte Sportakkoord II zijn geformuleerd. Maar ook door iedereen de mogelijkheid te bieden om mee te kunnen doen.

Wat betreft cultuur kent gemeente Leeuwarden een dekkend netwerk voor cultuureducatie. Cultuureducatie is een vast onderdeel van het curriculum van alle basisscholen en in Leeuwarden. Alle kinderen van groep 1 tot en met groep 8 krijgen een doorlopend cultureel programma aangeboden. De behoeften van de school en de kinderen staan centraal. Op elke school zijn cultuurcoaches werkzaam, zij zijn de spil tussen de school, de kinderen, de omgeving en de culturele sector in Leeuwarden. Kunstkade is de basisorganisatie van waaruit de cultuurcoaches werken. Een van de opdrachten van de coaches is het signaleren van talent. Talenten worden door de coaches gekoppeld aan begeleiders om de kansen voor de kinderen voor verdere ontwikkeling te stimuleren.

Een onderzoek naar een ‘meedoen-pas’, waaruit sport-, beweeg- en cultuuractiviteiten gefinancierd kunnen worden voor inwoners die daar zelf de middelen niet voor hebben, wordt in 2023 uitgevoerd. Deze pas geeft inwoners de mogelijkheid om mee te kunnen doen en hiermee gelijke kansen te krijgen. Daarnaast zoeken we de samenwerking met diverse beleidsterreinen, zoals armoede en de sociale basis, om de kwetsbare doelgroep inzichtelijk te krijgen en te bereiken. Vervolgens kan vanuit cultuur en sport een passend aanbod voor inwoners met gezondheidsachterstanden worden gecreëerd. Naast sport en cultuur speelt wat we eten een belangrijke rol als het gaat om het terugdringen van obesitas en mentale problemen. Dit wordt meegenomen in de herijking van de Leeuwarder Voedselagenda.

Om gezondheidsverschillen te verkleinen en achterstanden terug te dringen is er soms een ongelijke aanpak nodig. Dit betekent dat we vaker zullen gaan voor maatwerk. In de verdere uitwerking van de nieuwe visie op gezondheid staat dan ook een integrale wijk- en gebiedsaanpak centraal. Momenteel geven we hier vorm aan door aan te sluiten bij het programma Leeuwarden-Oost (zie ook de volgende alinea). Daarnaast zijn we sinds 2015 een JOGG-gemeente²⁴. De focuswijken zijn onder meer de wijken waar gezondheidsachterstanden zijn. In deze wijken hebben we de extra focus op een gezonde voedsel- en beweegomgeving voor kinderen. Daarnaast verstevigen we de verbinding met team werk en laaggeletterdheid. Team werk begeleidt de inwoners naar participatie en/of werk. Dit is een vindplaats voor inwoners met gezondheidsproblemen en laaggeletterdheid. We verkennen met elkaar of het programma Voel je Goed²⁵ passend is. Dit is onderdeel van de ontwikkeling van het nieuwe gezondheidsbeleid.

De inwoners van de wijken Bilgaard, Camminghaburen, Oud-Oost, Vrijheidswijk en Heechterp-Schieringen zijn het meest kwetsbaar. Dit gebied, ook wel Leeuwarden Oost genoemd, is door het ministerie van BZK aangewezen tot één van de 20 meest kwetsbare gebieden in Nederland. Hier hebben en ervaren inwoners de meeste problematiek op het gebied van gezondheid, wonen, werken en leren. Om ervoor te zorgen dat de inwoners van Leeuwarden Oost een betere kwaliteit van leven gaan ervaren, hebben we een programmaplan²⁶ ontwikkeld. We werken hierbij samen met inwoners, jongerenwerkers, gebiedswerkers, opbouwwerkers, programmamanagers, JOGG-regisseurs en buurtsportcoaches. We willen de

²² [Sportakkoord: Vaardig in bewegen | Sport en bewegen in cijfers](#)

²³ [School en Omgeving | Gelijke kansen \(gelijke-kansen.nl\)](#)

²⁴ JOGG staat voor een Gezonde Jeugd, een Gezonde Toekomst

²⁵ [Voel je goed! | Stichting Lezen en Schrijven](#)

²⁶ [Programmaplan Leeuwarden-Oost](#)

inwoners perspectief geven op leren, werk, wonen en gezondheid. Kansengelijkheid is één van de belangrijkste ambities binnen Leeuwarden- Oost. We vinden het belangrijk dit van jongs af aan op te pakken.

Met het programma Kansrijke Start, richten we ons op de eerste 1000 levensdagen van het kind. De middelen vanuit het GALA geven de mogelijkheid om Kansrijke Start in de gemeente nog verder uit te werken en in te bedden in de sociale basis. Dit gebeurt vanuit een vijftal uitgangspunten:

1. Het implementeren, verbeteren en borgen van de reeds ingezette activiteiten.
2. Het wegnemen van financiële drempels tijdens en vlak na de zwangerschap.
3. Het werken vanuit nabijheid en beschikbaarheid.
4. Het versterken van het informele netwerk.
5. Een faciliterende en aanjagende rol van de gemeente.

Samenwerking met de buurtsportcoaches, organisaties als Amaryllis en de GGD, ouderen- en jongerenorganisaties zijn nodig om impact te kunnen maken. Ook de maatschappelijke initiatieven spelen een belangrijke rol. Zonder deze partijen zal het niet mogelijk zijn het eerste doel van het GALA te behalen. Samenwerking speelt dan ook een belangrijke rol.

Creëren van een gezonde fysieke leefomgeving

Het tweede doel waar het GALA zich op richt is het **creëren van een gezonde fysieke leefomgeving, die uitnodigt tot bewegen en ontmoeten**. We willen gezond leven stimuleren door de openbare ruimte zo in te richten dat deze uitnodigt tot gezond eten, spelen, bewegen, ontmoeten en ontspannen. De gemeente Leeuwarden zet momenteel in Leeuwarden-Oost extra in op plekken in de openbare ruimte waar veelzijdig bewegen wordt gestimuleerd. Het huidige beweeg- en speelplekken wordt bekeken en bij vervanging wordt veelzijdig bewegen meegenomen. Wijk- en buurtverenigingen, de buurtsportcoach en gemeente werken voor het creëren van een gezonde, fysieke leefomgeving met elkaar samen. Leeuwarden-Oost is het eerste gebied waar deze aanpak vanaf 2023 wordt ingezet. Daarnaast willen we binnen gebiedsontwikkelingen in de gemeente plekken inrichten die uitnodigen tot veelzijdig bewegen en ontmoeten. Hiervoor realiseren we, in ieder geval binnen Nieuw- Oud-Oost, een Skills Garden²⁷. In 2023 start een haalbaarheidsonderzoek naar de Skills Garden. Ook vanuit het Sportakkoord II stimuleren we initiatieven die bijdragen aan dit doel. O.a. bij sportverenigingen, in de openbare ruimte en bij scholen financieren we initiatieven en ondersteunen we met de buurtsportcoaches richting de uitwerking van deze initiatieven.

In een gezonde leefomgeving is ontmoeten een belangrijk onderdeel. Dorpshuizen en wijkgebouwen zijn een plek waar inwoners elkaar kunnen ontmoeten en waar inwoners gezamenlijk activiteiten kunnen ondernemen. Daarnaast hebben we verspreid over de gemeente buurt- en dorpskamers. Dit zijn ook plekken waar inwoners elkaar kunnen ontmoeten, waar activiteiten plaatsvinden en waar inwoners, vrijwilligers en beroepskrachten samenwerken. De buurt- en dorpskamers vormen ook de toegang voor basis- en aanvullende ondersteuning vanuit de Wmo.

Het opstellen van nieuw gezondheidsbeleid, dat integraal wordt ontwikkeld, draagt bij aan meer samenwerking en kennis op het gebied van gezondheid in de fysieke leefomgeving. De afgelopen maanden is de samenwerking met het fysiek domein versterkt. Gezondheid wordt met betrekking tot de leefomgeving steeds meer een gezamenlijke opgave. Gezondheid heeft inmiddels ook een belangrijke positie binnen de omgevingsvisie van gemeente Leeuwarden²⁸. Hierin staat het vergroenen, verbinden en verwaarden van de omgeving centraal. Bij de ontwikkelingen in de openbare ruimte wordt gezondheid meegenomen, zoals bij de ontwikkeling van het nieuwe mobiliteitskader, ontwikkeling van nieuwe gebieden als Spoordok en de woonzorgvisie. Daarnaast zetten we gezamenlijk in op interventies, waaronder het vergroenen van schoolpleinen en een rookvrije omgeving

²⁷ Skills Garden is een op maat ontworpen omgeving in de openbare ruimte om samen of alleen veelzijdig te sporten, spelen en bewegen.

²⁸ [Omgevingsvisie gemeente Leeuwarden](#)

Verder ligt binnen de huidige JOGG aanpak de focus op het creëren van een gezonde voedsel- en beweegomgeving. Hiervoor wordt samengewerkt met het programma Leeuwarden-Oost. Tot slot is gezondheid een thema van de Leeuwarder Voedselagenda die in 2023 wordt herijkt. Hierin is ook de voedselomgeving belangrijk.

Versterken van (de verbinding met) de sociale basis

Het derde doel van het GALA is **het versterken van (de verbinding met) de sociale basis**. Een sterke sociale basis is van essentieel belang als het gaat om gezondheid. Dit zien we terug in verschillende initiatieven die door inwoners zelf zijn opgezet. Regelmatig komen aanvragen bij het Mienskipfonds (subsidie) binnen van inwoners voor initiatieven die bijdragen aan gezondheid en leefbaarheid. Met de nieuwe visie op gezondheid en de verdere uitwerking hiervan willen we meer ruimte creëren voor bewonersinitiatieven. We gaan in gesprek met inwoners over wat zij belangrijk vinden als het gaat om gezondheid en kijken ook wat zij zelf binnen hun eigen wijk of dorp kunnen en willen doen. We gaan daarnaast in gesprek met verenigingen en organisaties die onderdeel zijn van de sociale basis. Vanuit die gesprekken brengen we de sociale basis in kaart. We werken aan netwerkstructuren per gebied. Om dit mogelijk te maken, stellen we een kwartiermaker aan. Vanuit de structuren zorgen we voor samenhang en kennisdeling, zodat inwoners in hun eigen omgeving een beroep kunnen doen op de sociale basis. Deze netwerken brengen we in 2023/2024 in kaart.

In de Vrijheidswijk zal een sociaal beheerder/buurtverbinder worden ingezet die zich bezig houdt met de wijkvereniging, de vrijwilligers en de netwerken in de wijk. De sociaal beheerder/buurtverbinder zal de samenwerking aangaan met verschillende partijen in de wijk, zoals, het wijkpanel, het wijkteam en de scholen en kinderopvang. Ook is de sociaal beheerder/buurtverbinder gespreks- en samenwerkingspartner van onder andere de gemeente, het programma Leeuwarden Oost, het wijkteam Amaryllis en andere partijen in de wijk. Zo wordt met elkaar gezorgd dat de wijk een goede (sociale) basis heeft om er te leven.

We willen ook de buurt- en dorpskamers versterken. Uit de gesprekken met de sociale basis weten we per wijk en dorp waar behoefte aan is en welke rol de buurt- en dorpskamers hierin kunnen spelen. Onlangs heeft de evaluatie van de buurt- en dorpskamers plaatsgevonden. De versterking van de buurt- en dorpskamers is onderdeel van het uitvoeringsplan 'Versterken sociale basis'.

Daarnaast ondersteunen we initiatieven vanuit de sociale basis zelf. Denk hierbij aan initiatieven van inwoners, verenigingen en vrijwilligersorganisaties. Ook hiervoor stellen we een kwartiermaker aan. Het eigenaarschap moet bij de sociale basis liggen. En een toegankelijke subsidieregeling zou het mogelijk maken om activiteiten per gebied te organiseren. We onderzoeken of dit haalbaar is in 2023/2024.

Vanuit de pijler sport, bewegen en cultuur zetten we ook in op het versterken van de sociale basis. Dit doen we door aan de slag te gaan met het vrijwilligersbeleid. Vrijwilligers van sportverenigingen worden momenteel weinig ondersteund. Onder andere door een Sportparkmanager aan te stellen vanuit de financiën van het Lokaal Sportakkoord versterken en ondersteunen we de vereniging én creëren we een plek (het sportpark) waar overdag culturele, sociale en sportieve activiteiten georganiseerd kunnen worden. Verbinding en samenwerking tussen opbouwwerkers en jongerenwerkers van Amaryllis en de buurtsportcoaches van bv SPORT is hierin essentieel. Afspraken rondom het samenwerken en versterken van deze basis komen terug in de nieuwe opdracht 'Sportontwikkeling' voor de inzet van de buurtsportcoaches in 2024.

Daarnaast kijken we vanuit de evaluatie rondom de Brede Regeling Combinatiefuncties (zie bijlage 3.4), die in 2022 heeft plaatsgevonden, naar hoe we de coaches meer kunnen laten samenwerken. In het najaar van 2023 willen we hier een plan voor maken. Dit doen we in samenwerking met de uitvoeringsorganisaties; Kunstkade, Dbieb en bv SPORT²⁹.

Het stimuleren van een gezonde leefstijl

Het vierde doel van het GALA is het stimuleren van een **gezonde leefstijl**. Onder een gezonde leefstijl valt onder andere een gezond beweeggedrag en het voldoen aan de beweegrichtlijnen van het RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu)³⁰. In de gemeente Leeuwarden voldoet momenteel 55,7% van de inwoners aan de

²⁹ Binnen het programma School en Omgeving komen de combinatiefuncties bij elkaar

³⁰ [Beweegrichtlijnen](#) | [Publicatie](#) | [Rijksoverheid.nl](#)

beweegrichtlijnen. Echter we zien wel verschillen per wijk. Met name in Heechterp-Schieringen, Vrijheidswijk en de Wielenpôlle ligt het percentage een stuk lager. Een specifieke wijkaanpak is nodig om het percentage in deze wijken te verhogen. De Buurtsportcoaches hebben een belangrijke taak in het ophalen van de vraag van bewoners, om zo tot een specifiek aanbod te komen. Samenwerking met Amaryllis is ook nodig om de doelgroep te bereiken. We streven ernaar om het aanbod voor een gezonde leefstijl in co-creatie met inwoners te ontwikkelen en te evalueren.

Niet alleen de buurtsportcoaches, sociale wijk- en dorpensteams en praktijkondersteuners stimuleren een gezonde levensstijl bij bewoners. Vanuit de sociale basis zijn er diverse andere partijen die hier ook een bijdrage aan leveren. Wijkorganisaties en (hobby- en sport-) verenigingen zijn hier een voorbeeld van. Momenteel krijgen deze organisaties een (eenmalige) subsidie. Om dit soort organisaties een stevigere plek binnen de sociale basis te geven en om nog meer impact te kunnen maken, onderzoeken we of een structurele financiering mogelijk is.

De gemeente Leeuwarden kent 40 huisartsen. Huisartsen kunnen bewoners met een ondersteuningsbehoefte doorverwijzen naar Amaryllis. We willen investeren in een goede communicatie tussen de huisarts en Amaryllis. We willen hiervoor Zorgdomein gebruiken (Welzijn op recept). De middelen die er zijn, zetten we in om dit proces te begeleiden.

Het Nationaal Preventieakkoord is gericht op het stoppen met roken, het terugdringen van problematisch alcoholgebruik en het tegengaan van overgewicht. Hiervoor hebben we de afgelopen jaren verschillende interventies ingezet. Ook is JOGG hier een belangrijk onderdeel van. De JOGG aanpak willen we komende jaren verder versterken en een meer integrale positie in laten nemen in het gezondheidsbeleid. Hiervoor onderzoeken we ook of de door JOGG ontwikkelde aanpak Kind naar Gezonder Gewicht kansrijk is voor de gemeente Leeuwarden. De aanpak Gecombineerde Leefstijlinterventie (GLI) kan hier onderdeel van zijn en eventueel aanvullend voor volwassenen.

Verder wordt de Voedselagenda herijkt. Naast bestaande infrastructuur en initiatieven wordt daarbij ingezet op het belang van *Small Wins* – opschaalbare maatschappelijke initiatieven – als het om gedragsveranderingen gaat zoals anders eten. Daarnaast wordt in 2023 het preventie- en handavingsplan rondom tabak, drugs en alcohol herijkt. Hierin wordt onder meer opgenomen dat we de aanpak ‘Opgroeien in een Kansrijke Omgeving’ (OKO) verder verkennen.

Tot slot vinden we het belangrijk dat een gezonde leefstijl wordt gestimuleerd door een gezonde leefomgeving. Hiermee verbinden we verschillende doelen aan elkaar. Thema’s in de leefomgeving zijn onder meer groen, voedsel (eten), roken, bewegen en ontmoeten.

Versterken mentale weerbaarheid en mentale gezondheid

Binnen het vijfde doel, **het versterken van de mentale weerbaarheid en mentale gezondheid**, worden sport- en cultuuractiviteiten vooral ingezet als middel. Specifieke uitvoeringsprogramma’s worden op dit moment niet ingezet om dit doel te bereiken. Vaak is het versterken van de weerbaarheid bijvangst bij programma’s die al ingezet worden. Denk bijvoorbeeld aan ‘Wereldmeiden en Wereldgozers’³¹. Hierbij worden jongeren vanuit de Internationale Schakel Klas (ISK) gekoppeld aan een buddy van het MBO of HBO. Het doel van dit programma is om meer begrip te creëren voor elkaars cultuur en het sportlandschap in Nederland beter te leren kennen. Na de ‘uitwisselperiode’ is het de bedoeling dat de jongeren zich met hun buddy bij een vereniging aansluiten.

Gemeente Leeuwarden is een van de gemeenten die uitvoering geeft aan de SPUK regeling Jongerenimpuls cultuur. Diverse culturele organisaties voeren programma’s uit waarbij de verbetering van de mentale gezondheid onder jongeren een belangrijke doelstelling is. We hebben gezocht naar culturele projecten en programma’s die voor een deel al lopen en die kansrijk zijn om na het stoppen van de impuls doorgezet kunnen worden. Een voorbeeld is het programma Jonge Helden van Kunstkade. Hierin zullen we met elkaar verbinden.

Vanuit de sociale basis hebben we extra aandacht voor de doelgroep mantelzorgers. Het bieden van mantelzorg aan een naaste kan een (zware) mentale belasting zijn voor de mantelzorger. We willen overbelasting onder mantelzorgers voorkomen. Vanuit het GALA zijn financiële middelen vrijgemaakt om hieraan te werken. Momenteel voert onze welzijnsorganisatie Amaryllis vanuit de Wmo de opdracht uit om mantelzorgers te ondersteunen en te waarderen. Zij hebben hiervoor een speciaal team aangesteld en organiseren activiteiten zoals een mantelzorgcafé. In de komende jaren willen we aan de slag met het uitbreiden van het aanbod van onze mantelzorgondersteuning en de (bekendheid van de)

³¹ Bron: [Wereldmeiden MDT - Huis voor Beweging](#)

toegang ertoe. Op dit moment zijn 580 mantelzorgers geregistreerd bij Amaryllis. Dit is 2% van het aantal inwoners dat mantelzorg geeft in de gemeente Leeuwarden. Van de Leeuwarder mantelzorgers geeft 33% aan behoefte aan ondersteuning te hebben. Uitbreiding van dit registratie betekent ook dat er meer aanbod nodig is qua activiteiten en ondersteuning. Hiervoor willen we de beschikbare middelen uit de SPUK inzetten. Om dit zo goed mogelijk neer te zetten onderzoeken we in 2023/2024 de behoefte van mantelzorgers. Deze input gebruiken we om nieuw beleid te ontwikkelen en hier in 2025/2026 uitvoering aan te geven.

We bevorderen de mentale weerbaarheid van alle inwoners, maar hebben specifiek aandacht voor jeugd en jongvolwassenen. Uit de praktijk, o.a. scholen, jongerenwerkers en jongeren zelf, blijkt dat mede door de corona(maatregelen) veel leerlingen thuis zijn komen te zitten en dat er veel online onderwijs is gegeven. Ook blijkt dat veel leerlingen hierdoor diverse achterstanden op hebben gelopen. De mentale gezondheid van deze doelgroep is hierdoor achteruit gegaan. De zorgen zijn het grootst als het gaat om de sociaal-emotionele ontwikkeling, welzijn en motivatie onder jongeren. De Corona Gezondheidsmonitor Jeugd 2021³² geeft aan dat in 2019 84% van de leerlingen aangaf gelukkig te zijn. Dit percentage is in het najaar van 2021 gedaald naar 77%. Jongens geven vaker aan (zeer) gelukkig te zijn dan meisjes. De mentale klachten, zoals angst, eenzaamheid en slaapproblemen, zijn voornamelijk toegenomen bij de leerlingen die voor de coronacrisis al bestaande problemen ervaren.

Om de mentale weerbaarheid van de jeugd en jongvolwassenen te versterken, leggen we onder meer verbinding met de nieuwe jeugdagenda, sport, cultuur, de (herijkte) voedselagenda en belangrijke partners, zoals het onderwijs. Gemeente Leeuwarden is ook aangesloten bij de Friese Preventieaanpak en we hebben een actieve rol binnen de coalitie Mentale Gezondheid. Met de coalitie richten we ons op: weten wat werkt, delen wat werkt en doen wat werkt. We zitten momenteel in de fase 'weten wat werkt'. Daarnaast is het jongerenwerk van Amaryllis actief op het gebied van mentale gezondheid. Dit varieert van 1 op 1 begeleiding, social-mediatraining, collectieven voor jongeren en laagdrempelige sportactiviteiten. Maar ook de samenwerking met VO en mbo-scholen door bijvoorbeeld school in te zetten als vind- en werkplaats en activiteiten die gericht zijn op jonge mantelzorgers. We onderzoeken in 2023 de mogelijkheden om te starten met een pilot voor mentale weerbaarheid in samenwerking met het onderwijs. Hiervoor verkennen we samen met de GGD of we binnen de gemeente kunnen starten met de STORM-aanpak. Om goed aan te sluiten bij de behoefte van jongeren en jongvolwassenen hebben we al meerdere gesprekken met jongeren gevoerd. Ook voor de verdere uitwerking van het aanbod willen we de samenwerking met jongeren vasthouden. De ambitie is om toe te werken naar een structureel aanbod als het gaat om mentale weerbaarheid en gezondheid.

Vitaal ouder worden

Het zesde doel waar het GALA zich op richt is **Vitaal ouder worden**. Binnen de ketenaanpak Valpreventie is ruimte voor samenwerking met de buurtsportcoaches. De samenwerking kan met name gezocht worden binnen de valrisicoanalyse, het bereiken van de doelgroep en het organiseren van één van de drie interventies om het valrisico te verlagen. De buurtsportcoaches werken op dit moment met het programma 'Zeker Bewegen', die qua aanpak vergelijkbaar is met het programma 'In Balans'.

In Balans is 1 van de 3 erkende programma's van het RIVM. De coaches nodigen de doelgroep (65+) hierbij uit voor een kennisbijeenkomst en een valrisicotest. Daarna wordt samen met fysiotherapeuten en judotrainers zes weken gewerkt aan het leren vallen en het versterken van de spieren zodat het valrisico wordt verlaagd. In de ketenaanpak die de GGD in heel Friesland aan het opzetten is, zien we kansen om Zeker Bewegen te vervangen door In Balans. Deze interventie is namelijk één van de drie erkende interventies uit GALA. De mogelijkheid hiervan wordt in 2023 verder onderzocht. Daarnaast wordt met diverse projecten, zoals 'Sociaal Vitaal' (gericht op sport met een sociale component) en 'Doortrappen' (ouderen in beweging op de fiets), momenteel ook gewerkt aan het vitaal ouder worden. Middelen om deze programma's uit te kunnen blijven voeren moeten worden gezocht binnen de budgetten van de diverse programma's. Vanuit het Sportakkoord II worden verenigingen gestimuleerd om aanbod voor deze doelgroep op te zetten. Denk bijvoorbeeld aan het succesvolle 'Walking Football' of andere vormen van (aangepast) sporten en bewegen bij verenigingen.

Inmiddels hebben we een lokale werkgroep opgezet met de GGD, de gemeenten Waadhoeke en Harlingen, Ros Friesland en een zorgaanbieder om de ketenaanpak valpreventie uit te gaan werken. Ook nemen we deel aan de provinciale werkgroep valpreventie.

³² een onderzoek onder ca. 167.0000 tweede- en vierdeklassers

Ook de aanpak rondom eenzaamheid is onderdeel van het doel vitaal ouder worden. Vanaf 2018 zet de gemeente Leeuwarden al in op de aanpak van eenzaamheid van inwoners. In de gemeente ervaart 45% van de inwoners eenzaamheid. Dit percentage ligt hoger dan het landelijk gemiddelde van 42%. Om de eenzaamheid van inwoners te verlagen zetten we in op de aanpak 'Over de Drempel'³³. Dit is onderdeel van 'Eén tegen eenzaamheid van het ministerie van VWS'. In Leeuwarden en omliggende dorpen zetten we cultuur in om eenzaamheid aan te pakken. Over de Drempel is vooral gericht op samen dingen doen. Met een positieve insteek kijkt het programma naar oplossingen, in plaats van naar de problemen die met eenzaamheid gepaard gaan. Vanaf 2021 zijn via een Open call 15 projecten gehonoreerd en uitgevoerd. Op dit moment is een nieuwe editie gestart met 6 projecten. Bij aantal van deze projecten is inmiddels onderzocht wat het voor deelnemers heeft betekend. Deelnemers geven aan dat de projecten hebben bijgedragen aan ontmoeting, zingeving, persoonlijk ontwikkeling, wijsheid delen en verbinding. Daarnaast werken we samen met de NHL Stenden aan het Atelier Jongeren en Eenzaamheid. Elk half jaar zijn ongeveer tien studenten bezig met onderzoek en projecten rond dit thema.

Daarnaast kennen we binnen gemeente Leeuwarden Het Generatiehuis. Dit is een culturele organisatie die zich inzet voor laagdrempelige cultuurparticipatie voor iedereen in de gemeenten Leeuwarden. De projecten zijn gericht op verbinding en ontmoeting, ook tussen Generaties. Meedoen, zingeving, mentaal welbevinden en fysieke gezondheid zijn de vier pijlers. Het Generatiehuis werkt in de wijken van Leeuwarden met programma's als Kunst in je buurt.

Verder stimuleren we een gezonde leefstijl voor de groeiende groep thuiswonende ouderen. We richten ons op preventie en zetten in op samenwerking met partners die aandacht hebben voor deze doelgroep, zoals Amaryllis en bv SPORT. Ook zetten we in op samenwerking binnen het programma Wonen, Ondersteuning en Zorg voor Ouderen (WOZO) en met het medische domein. Waar nodig gaan we nieuwe samenwerkingen aan. Hierbij zijn activiteiten gericht op bewegen, gezond eten en ontmoeten belangrijk. Hoe we een gezonder leefstijl stimuleren werken we, zodra de nieuwe visie op gezondheid is vastgesteld, vanaf 2024 verder uit.

Onderdeel van vitaal ouder worden is ook het ondersteunen van mensen met dementie en hun naasten. In de Nationale Dementiestrategie is vitaliteit en het langer meedoen van mensen met dementie een belangrijk speerpunt. Hierbij wordt ingezet op het versterken van het aanbod van zinvolle dagactiviteiten. Als gemeente Leeuwarden zijn we n.a.v. een Zonmw onderzoek bezig om de dagactiviteiten laagdrempeliger te maken. Op het terrein van preventie zetten we in op maatjes voor mensen met beginnende dementie. Hierdoor kan het welzijn verhoogd worden van de persoon met dementie, de mantelzorger ontlast worden en opname in een verpleeghuis uitgesteld worden.

Domein overstijgende inzet vanuit een regionale preventiestructuur

In Friesland is in 2020 De Friese Preventieaanpak (FPA) ingericht als een netwerkstructuur om samen te werken aan preventie. Al snel is een subsidie uit de Regeling Preventiecoalities van VWS verworven op basis waarvan de FPA verder kon worden opgebouwd. De FPA is de grootste samenwerking op het gebied van preventie in Friesland en vormt daarmee de basis voor de preventie-infrastructuur zoals bedoeld in GALA en IZA³⁴. Bestaande preventieprogramma's waar we als Friese gemeenten al op samenwerkten (bv. Nuchter op gewicht, Rookvrije generatie, Nuchtere Fries, Kansrijke start) zijn ondergebracht in coalities en leernetwerken van de FPA. De FPA is de vorm van een preventiestructuur waar we als gezamenlijke gemeenten met partners in Friesland samen voor hebben gekozen. Kenmerkend zijn de brede inzet op preventie met aandacht voor achterliggende factoren, de programmalijnen weten, delen en doen en de aandacht voor de levensloop en levensfasen. De huidige financiering van de FPA eindigt einde 2023. Dit vraagt om herziening op basis van de nieuwe kaders van GALA, IZA en SPUK-regelingen. De intentie is de FPA door te ontwikkelen tot de preventie-infrastructuur voor Friesland, zoals bedoeld in GALA en IZA. De FPA wordt nu al benut voor de regionale kennisdeling op alle thema's van GALA en de bedoeling is, dit te continueren en intensiveren vanaf 2024. Onze gemeentelijke bijdrage aan deze netwerkstructuur is o.a. mogelijk op basis van SPUK 15 en de IZA-regeling. Dit wordt op regionale schaal nader uitgewerkt in Q4 van 2023.

³³ [Aanpak Over de Drempel](#)

³⁴ [Integraal Zorg Akkoord](#)

Versterking kennis- en adviesfunctie GGD

Voor de middelen die wij ontvangen voor de 'versterking van de kennis- en adviesfunctie van de GGD' stellen we in samenwerking met de andere Friese gemeenten een opdrachtbeschrijving aan de GGD op waarvoor deze middelen voor 2024 en 2025 op in te zetten. GGD Fryslân bereidt een voorstel hiertoe voor op basis van een analyse van de plannen van aanpak van de Friese gemeenten en de handreiking die GGD GHOR Nederland en de VNG hiervoor voorbereiden. Betreffende het budget voor 2023 is besloten dat de GGD 80 % van het budget inzet voor kennis over Vitaal ouder worden/Fitaal Wiis. De reden is dat de formatie vanuit de GGD momenteel onvoldoende is om opvolging te geven aan de eerder door de Bestuurscommissie vastgestelde visie 'Vitaliteit in de derde levensfase' terwijl de opgave er juist in het jaar van planvorming voor GALA er wel is. Met de extra inzet in 2023 kan de GGD een voorstel schrijven voor structurele borging van Fitaal Wiis in Fryslân.

Coördinatiekosten regionale aanpak preventie

Het gaat hier om middelen die de gemeenten uit de SPUK ontvangen om deel te kunnen nemen aan de regionale preventiestructuur. De focus moet worden bepaald in overleg met de zorgverzekeraar en de GGD. Voor 2024 en 2025 volgt in het najaar van 2023 een voorstel hiervoor. Er is een sterke samenhang met de IZA-regeling ('SPUK IZA'), die op dit moment nog niet is gepubliceerd en de doorontwikkeling van de preventie-infrastructuur.

6. Monitoring en bijsturing

We werken met een kernteam die periodiek bij elkaar komt. Dit kernteam bestaat zowel uit medewerkers met een financiële achtergrond, als uit inhoudelijke beleidsmedewerkers voor gezondheid, sport en de sociale basis. Het kernteam is, onder leiding van een projectleider, verantwoordelijk voor de uitvoering van het plan van aanpak en bewaakt de voortgang. Dit doen we onder andere door gebruik te maken van landelijke monitorinstrumenten en data, waaronder www.waarstaatjegemeente.nl en de GGD-monitor. Iedere twee jaar houden we een enquête onder de inwoners van de gemeente Leeuwarden waarin vragen gesteld worden over (ervaren) gezond, fysieke leefomgeving, sporten, bewegen en sociale basis. Daarnaast ontwikkelen we op dit moment een dashboard 'Gezondheid' behorend bij het nieuwe gezondheidsbeleid.

Voor het monitoren van 'sport' maken we aanvullend gebruik van Buurtsportcoach Kompas³⁵. Hiermee kan zowel het activerende aanbod, als het ondersteunende aanbod worden geëvalueerd vanuit stakeholders en gebruikers.

³⁵ Bron: buurtsportcoach-kompas.nl

7. Tijdlijn

De doelen per pijler leiden tot verschillende interventies en acties die zijn opgenomen in hoofdstuk 5. Hieronder volgt een overzicht van deze interventies en acties per jaar. Een deel van deze interventies lopen door of starten in 2023. Op andere onderdelen zetten we in vanaf 2024. Omdat het nog te ontwikkelen en herijken beleid leidend zal zijn, staan nog niet alle interventies vast. Hiervoor halen we eerst input op bij inwoners en partners. Vanaf 2024 werken we dit verder uit nemen we het op in de tijdlijn.

	 <i>Overstijgend</i>	 <i>Gezondheidsachterstanden</i>	 <i>Fysieke leefomgeving</i>	 <i>Versterken sociale basis</i>	 <i>Gezonde leefstijl</i>	 <i>Mentale gezondheid</i>	 <i>Vitaal ouder worden</i>
2023	- Nieuw gezondheidsbeleid - In gesprek met inwoners/partners - Herijking Leeuwarder Voedselagenda - Platform sportverenigingen	- Uitwerken pijler verkleinen gezondheidsverschillen in nieuw gezondheidsbeleid - Onderzoek meedoenpas - Aansluiten programma Leeuwarden-Oost - Verkennen aanpak Voel je Goed	- Uitwerken pijler sociale en fysieke leefomgeving in nieuw gezondheidsbeleid - Onderzoek Skills Garden - Veelzijdig bewegen bij vernieuwing beweeg- en speelplekken	- Uitvoeringsplan sociale basis - Verkennen subsidieregeling per gebied - Netwerkstructuren per gebied in kaart brengen - Aanstellen sportparkmanager - Nieuwe opdracht sportontwikkeling - Vervolg na evaluatie BRC	- Zorgdomein voor communicatie huisartsen en welzijnsorganisatie - Versterken JOGG aanpak - Verkennen Kind naar Gezonder Gewicht en GLI - Preventie- en handavingsplan drugs, alcohol en tabak - Inventariseren maatschappelijke initiatieven (Voedselagenda)	- Uitwerken pijler mentale gezondheid in nieuw gezondheidsbeleid - Verkennen STORM-aanpak - In kaart brengen behoefte mantelzorgers	- Uitwerken pijler vitaal ouder worden in nieuw gezondheidsbeleid - Onderzoek lokaal aanbod valpreventie - Voortzetten aanbod sociaal vitaal en doortrappen - Inkoop valpreventie interventies
2024	- Herijking Sportbeleid - Uitvoeringsagenda Leeuwarder Voedselagenda	- Sport- en cultuuraanbod beter inzichtelijk via één platform - Beweegaanbod verlengde schooldag - Inrichten integrale wijk- en gebiedsaanpak	- Uitwerking n.a.v. evaluatie buurt- en dorpskamers - Vergroening schoolpleinen	- Aanstellen kwartiermaker - Verkennen faciliteren buurtinitiatieven gezondheidsbeleid	- Verkenning OKO aanpak - Stimuleren gezonde leefstijl middels welzijn op recept	Verder inrichten structureel aanbod mentale weerbaarheid	- Versterken Over de Drempel - Uitwerken interventies vitaal ouder worden gezondheidsbeleid - Valpreventie: start valrisico-inschattingen en beweeginterventies
2025						Uitbreiden aanbod mantelzorg-ondersteuning	
2026							

Bijlage 1 Activiteitenoverzicht

Zoals in hoofdstuk 5 is toegelicht volgt hieronder een overzicht met de gemeentelijke taken uit het GALA, welke activiteiten we nu doen en wat we aanvullend gaan doen.

Gemeentelijke taken GALA	Wat doen we al	Wat gaan we (aanvullend) doen	
Sport, bewegen en cultuur			
Uitvoering lokaal sportakkoord			
De verschillende coördinatoren voor het Sportakkoord II, GALA, IZA en lokale preventie akkoorden en andere programma's in verbinding met elkaar brengen, waar mogelijk in een vast kernteam. - Het maken van de verbinding tussen sport, cultuur & bewegen, gezondheid & preventie en sociale basis binnen de soms daartoe al bestaande samenwerkingsverbanden (zoals bij de aanpak van de mentale gezondheid, één tegen eenzaamheid, leefomgeving, valpreventie, stoppen met roken, overgewicht en lokale preventie akkoorden) en hierbij aandacht hebben voor de aansluiting van beweegpartijen bij de relevante samenwerkingsverbanden en het wegnemen van eventuele obstakels om meer te gaan bewegen. Een laagdrempelig ondersteuningsaanbod om meer te bewegen in het dagelijks leven en hierbij de functionarissen vanuit de Brede Regeling Combinatiefuncties (zoals de buurtsport- en cultuurcoaches) te benutten die het sport-, beweeg- en cultuuraanbod versterken en mensen naar aanbod toe te leiden. - Bij de inrichting van de fysieke leefomgeving ook rekening houden met voldoende mogelijkheden tot laagdrempelig en dichtbij bewegen in de buurt. - Zorgen voor een vindbaar aanbod van beweegprogramma's voor diverse doelgroepen. - Bijdrage aan het verder ontwikkelen van beweegprogramma's en (kansrijke) interventies door ervaringen met de implementatie terug te koppelen aan de interventie eigenaar of de GGD. - Aansluiten bij (initiatieven en acties van) de Beweegalliantie om gezamenlijk een bijdrage te leveren aan het in beweging brengen van meer Nederlanders. De Beweegalliantie verbindt het veld, jaagt initiatieven aan en haalt obstakels weg. - Gemeenten kunnen bij de acties die genoemd staan bij SD Een gezonde leefstijl onder het kopje 'sport en beweegparticipatie' ook specifiek aandacht hebben voor het stimuleren van bewegen bij ouderen.	- Uitvoering van het lokaal sportakkoord door de Fanclub - Verbinding maken tussen sport, cultuur & bewegen, gezondheid & preventie en sociale basis. Door het sportakkoord in te zetten, onder andere de jongerenwerkers en buurtsportcoaches, maar ook het onderwijs en commerciële aanbieders weten het sportakkoord inmiddels te vinden. - Samenwerking tussen de jongerenwerkers en de buurtsportcoaches om het sportakkoord aan te jagen in de diverse domeinen. - Vindbaar aanbod van beweegprogramma's komt samen in de #Blijvansport app. - Pilot voor de inzet van een Sportparkmanager om de sport infrastructuur in Leeuwarden te versterken. In eerste instantie op drie sportparken binnen de gemeente (waarschijnlijk per einde 2023 inzetbaar) De financiën hiervoor komen (deels) uit het Lokaal Sportakkoord - Bijeenkomst voor sportverenigingen, om de banden te versterken en verenigingen te betrekken in de herijking van het sportakkoord en nieuw sportbeleid (financiën hiervoor komen uit het sportakkoord).	- Haalbaarheidsonderzoek Skills Garden - Sport- en cultuuraanbod beter inzichtelijk via één platform - Aanstellen sportparkmanager	
Brede regeling combinatiefunctionarissen			
- De ambities en doelen uit het Hoofdpijnen Sportakkoord II, het programma School en omgeving en de meerjarenbrief 'De kracht van creativiteit' (2023-2025) worden als leidraad genomen bij de inzet van de functionarissen; - Er is ruimte voor zes profielen in de Brede Regeling Combinatiefuncties: Buurtsportcoach, Cultuurcoach, Combinatiefunctionaris Onderwijs, Clubkadercoach (incl. Verenigingsmanager en Sportparkmanager), Beweegcoach en Coördinator Sport en Preventie; De domeinen waarbinnen de functionarissen werkzaam zijn, zijn: Sport, Bewegen, Cultuur, Onderwijs, Preventie, Gezondheid, Zorg en Welzijn c.q. het sociaal domein (zoals sociale zaken inclusief aanpak armoede & schulden). Er is hierbij altijd sprake van een combinatie van minimaal twee domeinen, waarbij sport en/of cultuur leidend zijn; - De inzet van de functionarissen in de Brede Regeling Combinatiefuncties hangt samen met de doelen die zijn afgesproken in programma's zoals het Gezond en Actief Leven Akkoord (GALA). De functionaris die hiermee de verbinding legt is de Coördinator Sport en Preventie. Andere programma's waarop de inzet van de functionarissen is gebaseerd zijn bijvoorbeeld Cultuureducatie met kwaliteit, het programma Cultuurparticipatie en de Human Capital Agenda Sportsector; - Onze doelen:	- We zetten binnen de gemeente Leeuwarden in op drie profielen; de buurtsportcoach, mediacoach en cultuurcoach. - Naar aanleiding van de evaluatie in 2022/2023 wordt een verbeterplan opgesteld rondom de inzet van de Brede Regeling Combinatiefuncties. Focus hierin zijn zichtbaarheid van de coaches, verenigingsondersteuning en samenwerking met andere partijen binnen onderwijs en het sociaal domein. - De opdracht sportontwikkeling (buurtsportcoaches) wordt momenteel met name ingevuld vanuit de doelen van het sportakkoord en landelijke doelen rondom sport en beweging. - Om de doelen te behalen worden onder andere onderstaande projecten ingezet; Doortrappen: ouderen in beweging op de fiets (één tegen eenzaamheid of valpreventie) Sociaal Vitaal: screening gezondheid en daarna programma met sport en sociale component (Welzijn op recept, één tegen eenzaamheid, valpreventie)	- We gaan aan de slag met nieuw sportbeleid en scherpen de opdracht van de buurtsportcoaches aan vanaf 2024. - Onderzoeken om Zeker te Bewegen te vervangen door In Balans (lokaal aanbod valpreventie)	

- Meer kinderen, jongeren en volwassenen die sporten, bewegen en meedoen aan cultuur. Het gaat hierbij ook om kwetsbare groepen en mensen die achterblijven in sport-, beweeg- en cultuurdeelname; - Sterke aanbieders in sport, bewegen en cultuur waarbij kwaliteit, veiligheid en toegankelijkheid geregeld is; - Een sterke verbinding tussen sport, bewegen en cultuur met andere domeinen en programma's (onderwijs, gezondheid, zorg, welzijn en sociale zaken/armoede & schulden) die bijdragen aan de bovenste twee ambities.	- Zeker Bewegen: Valpreventie voor ouderen (Valpreventie) - Wandelen met de dokter: Wandelen onder begeleiding van een professional (Welzijn op recept) - Wereldmeiden/wereldgozers; Maatschappelijke diensttijd, jongeren en mensen met een migratieachtergrond verbinden door sport en bewegen. - MQ-Scan: Scan die wordt afgenomen in het PO bij veel scholen. Vervolg moet gericht zijn op het verbeteren van de beweegvaardigheden van de leerlingen, met de focuspunten die uit de MQ komen. De MQ kan aangevuld worden met extra leefstijlindicatoren. Samenwerking met bv. Amaryllis en GGD zijn er wel, maar minimaal.		
Gezondheid en sociale basis			
Terugdringen gezondheidsachterstanden			
Gemeenten ontwikkelen een lokale aanpak voor het terugdringen van gezondheidsachterstanden om kwetsbare groepen te bereiken, waarbij ook wordt gekeken naar de interactie met andere beleidsterreinen. Uitgangspunt is een brede, domein overstijgende aanpak, bijvoorbeeld langs de volgende sporen: • Goed toegankelijk (preventie- en zorg)aanbod in de wijk • Stimuleren van gezond gedrag en gezondheidsvaardigheden • Zorgen voor een gezonde leefomgeving en sociale omgeving • Stimuleren dat mensen actief mee kunnen doen aan de maatschappij. Gemeenten bieden gelijke gezondheidskansen en passen differentiatie toe bij interventies, toegespitst op (wijken met) mensen met gezondheidsachterstanden. De gemeenten die betrokken zijn bij de 20 Stedelijke Focusgebieden van het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid kunnen in de wijkgerichte aanpak het verminderen van gezondheidsachterstanden als thema agenderen.	Daarnaast zijn de volgende programma's en activiteiten actief: • Programma Leeuwarden-Oost behorend tot de 20 Stedelijke Focus gebieden van het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid. Gezondheid is een pijler van het programma Leeuwarden-Oost. Een specifieke activiteit van het programma is Gezinslab. • JOGG-aanpak: waarbij de aanpak gericht is op de gebieden waar gezondheidsachterstanden zijn. Hiervoor wordt ook samengewerkt binnen het programma Leeuwarden-Oost. Een van de activiteiten van Leeuwarden-Oost waarvoor actieve samenwerking plaatsvindt met JOGG, de GGD en bv SPORT is gezonde voedsel en beweegomgeving scholen. Projecten als 'koken met ouders' • Dekkend netwerk cultuureducatie • Laagdrempelig koken in kwetsbare wijken voor en met mensen uit de wijk om gezondheidsverschillen te verkleinen (Bilgaard, Potmarge, Heechterp-Schieringen) • Programma Sociaal Vitaal voor mensen met een lage sociaaleconomische status. Dit programma wordt uitgevoerd door bv SPORT. • Inzet buurtsportcoaches (combinatieregeling, onderdeel Sport) • We doen een verkenning naar Meedoenpas voor volwassenen • Subsidie Rode Kruis voor ontbijttas op scholen	We ontwikkelen nieuw gezondheidsbeleid met gezondheidsachterstanden als één van de vier pijlers. We verkennen de aanpak Voel je Goed als onderdeel van het nieuwe gezondheidsbeleid. We stellen een kwartiermaker aan die de buurt- en dorpskamers samen met de sociale basis door gaat ontwikkelen (toegang ondersteuning en Ontmoeten en Meedoen) We stellen een kwartiermaker aan die de collectieve belangen van de sociale basis gaat behartigen vanuit een lokale aanpak waar dan kan en een stedelijke aanpak waar nodig. We stellen een sociaal beheerder aan in de Vrijheidswijk, Leeuwarden Oost om de sociale basis te versterken.	
Kansrijke start			
• Per 2024 heeft elke gemeente een ketenaanpak kansrijke start die gericht is op de eerste 1000 dagen van elk kind dat in een kwetsbare situatie zit. Daarvoor maken zij samen met relevante partijen via lokale coalities structurele (keten)afspraken, zodat gezinnen in een kwetsbare situatie vroegtijdig in beeld komen en de zorg en ondersteuning krijgen die ze nodig hebben rondom de eerste 1000 dagen (van -10 maanden tot en met 2 jaar) van kinderen. Het gaat	Gemeentelijke acties staan al. Er is een lokale coalitie. Het projectplan waar deze onderdelen in terugkomen volgt dit jaar (2023).		

daarbij om partijen als de GGD, partijen uit de geboortezorg, het sociaal domein, de JGZ-uitvoerende partij, de huisarts en de zorgverzekeraar. - Gemeenten zorgen ervoor dat inwoners in de vruchtbare leeftijd (die in een kwetsbare situatie verkeren) voldoende regie (kunnen) nemen op hun kinderwens. Voor inwoners in een kwetsbare situatie die ondersteund worden met een interventie bij het nemen van regie op de kinderwens en niet in staat zijn de gewenste anticonceptie zelf te betalen, dient de gemeente deze kosten op zich te nemen. - Gemeenten zorgen ervoor dat inwoners in de vruchtbare leeftijd (die in een kwetsbare situatie verkeren) in het verlengde van prenatale voorlichting op een laagdrempelige manier preconceptievoorlichting aangeboden krijgen en bekend zijn met de mogelijkheden voor preconceptiezorg (preconceptieconsult).			
Mentale gezondheid			
- Gemeenten ontwikkelen beleid op het gebied van mentale gezondheid binnen hun lokale gezondheidsbeleid door gebruik te maken van kansrijke en/of effectieve interventies voor mentale gezondheidsbevordering. Daarnaast sluiten ze aan bij de landelijke aanpak 'Mentale Gezondheid: van ons allemaal'. Het begrippenkader mentale gezondheid van het Trimbos-instituut en RIVM, zoals ook gebruikt in de landelijke aanpak, is leidend voor de invulling en uitwerking van het lokale beleid¹⁶. Daarbij worden er kansrijke interventies ingezet, gebaseerd op de factsheet van het RIVM, Trimbos-instituut en GGD GHOR NL¹⁷. - Gemeenten zetten in op het versterken van de mentale gezondheid van hun inwoners en het bieden van laagdrempelige ondersteuning waar gewenst. Gemeenten besteden bij de uitwerking van hun beleidsplannen aandacht aan het perspectief van mentale gezondheid en maken de verbinding vanuit andere (bestaande) gezondheidsprogramma's met mentale gezondheid (mental health in all policies). Er wordt gewerkt vanuit de levensloopbenadering (zoals de in de landelijke aanpak opgenomen leefomgevingen school, buurt, werk en online). - Gemeenten dragen zorg voor een goed sluitende (en laagdrempelige) ondersteuning afgestemd op de behoefte van de eigen inwoners. In het bijzonder wordt gekeken naar de groepen jongeren (12-27 jaar) en mensen in een kwetsbare positie (waaronder kwetsbare ouderen en inwoners met een lage sociaaleconomische status). - Gemeenten zetten in op samenwerkingsverbanden met goede samenwerkingsafspraken over domeinen heen. Dit kan bijvoorbeeld via de bestaande lokale preventieakkoorden. De samenwerking is mede publiek-privaat ingericht. - Gemeenten dragen bij aan het verbeteren van de samenwerking tussen het sociaal domein, de huisartsenzorg en de GGZ door het versterken van de sociale basis en het mee helpen inrichten van mentale gezondheidscentra in de regio (conform afspraken in het Integraal Zorgakkoord).	Breed: ontwikkeling nieuwe visie op gezondheid met mentale gezondheid/ als 1 van de 4 pijlers. Activiteiten: - Financiering project mentale weerbaarheid Ramiya - JGZ - Deelnemer coalitie mentale gezondheid FPA - Deelnemer aan regionale GGZ Werkgroep Integraal ZorgAkkoord - Leeuwarden-Oost (gezinslab) - Verkenning STORM aanpak samen met GGD - STJOER @Ease organisatie met vrijwilligers die zich inzet voor preventie van mentale problemen (doelgroep 12-25 jaar). - School als vindplaats, School als werkplaats - Jeugdondersteuners Kind Centra - Gezonde School - Uitvoering SPUK jongerenimpuls cultuur: programma Jonge Helden van Kunstcade	- Uitwerken pijler mentale gezondheid in nieuw gezondheidsbeleid. - Verkennen STORM-aanpak - Verkennen verbindingen met cultuur - Verder onderzoeken inrichten structureel aanbod mentale weerbaarheid - In kaart brengen behoefte mantelzorgers - In kaart brengen voeding en mentale gezondheid (voedselagenda)	
Aanpak overgewicht en obesitas			
- Gemeenten en VWS zetten zich in om interventies die bijdragen aan een gezonde omgeving voor kinderen en jongeren landelijk en lokaal te stimuleren; - Er wordt onder meer gewerkt aan een gezonde schoolomgeving, een gezonde sportomgeving, een gezonde buurt en wijk, gezonde vrije tijdsomgeving en een gezonde digitale omgeving. Dit gebeurt via interventies en aanpakken zoals: de JOGG-aanpak, Gezonde School, Gezonde Kinderopvang, Gezonde Buurten, Team Fit, Gezond UIT. De gemaakte afspraken uit het NPA vormen hiervoor het uitgangspunt. - Voor de uitvoering van de ketenaanpak kinderen met overgewicht en obesitas zijn middelen beschikbaar via de SPUK. De bijbehorende voorwaarden zijn opgenomen in hoofdstuk 3G, onderdeel II.	- JOGG aanpak - Gezonde School - Gezonde sportkantines (gezond eten, rookvrije generatie)	- Ketenaanpakken (GLI en Kind naar gezonder gewicht) - Gezonde voedselomgeving (moestuinen, vergroening schoolpleinen, voedselbossen) - voedselagenda	
Valpreventie			
De SPUK-middelen die gemeenten kunnen aanvragen, worden ingezet voor: Het aanbod van de onderdelen van de ketenaanpak die thuishoren in sociaal/publiek domein:	- Sociaal Vitaal - Zeker Bewegen	Uitwerken pijler vitaal ouder worden in nieuw	

- Het opsporen van ouderen en het vaststellen van de valrisico van deze groep het equiperen en voorlichten van de mantelzorgers bij het opsporen en ondersteunen van ouderen met een verhoogd valrisico. Het aanbieden van erkende beweeginterventies zoals op loketgezondleven.nl van het RIVM. Het gedeeltelijk compenseren van ouderen die een woningaanpassing nodig hebben. • Coördinatiekosten om de ketenaanpak binnen de gemeente in te richten, met tenminste zorgverzekeraars en relevante (zorg)professionals.	• Doortrappen <i>Allemaal uitgevoerd door bv SPORT</i>	gezondheidsbeleid (breder dan valpreventie) • Onderzoek lokaal aanbod valpreventie • Inkoop van valpreventieve beweeginterventies • Deelname aan regionale werkgroep en vorm geven van lokale werkgroep valpreventie	
Leefomgeving • Gemeenten zorgen voor de inzet van gezondheidskundige kennis bij hun besluitvorming over de fysieke leefomgeving, zodat de gezonde leefomgeving een plek krijgt in gemeentelijke omgevingsplannen en kunnen hierbij gebruik maken van advisering door de GGD. Gemeenten betrekken in ieder geval de aspecten die genoemd zijn in het position paper van de VNG ‘Samen werken aan de gezonde leefomgeving’. • Gemeenten verkennen de mogelijkheid om bij het Schone Lucht Akkoord (SLA) aan te sluiten als dit niet al het geval is. • Door klimaat adaptieve maatregelen kan kwetsbaarheid als gevolg van klimaatverandering worden voorkomen. Gemeenten coördineren de inzet van maatregelen in hun gemeente om (kwetsbare) mensen zo goed mogelijk te beschermen tegen hitte, smog en uv-straling. Zij maken daarover afspraken met maatschappelijke partners, zorgverzekeraars, bedrijven en inwoners en bereiden de inzet en coördinatie van maatregelen tijdens een hitteperiode voor. Het opstellen van een lokaal hitteplan is daarvoor een geschikt instrument. • Bij besluiten over de inrichting van de fysieke leefomgeving worden maatregelen voor de beperking van gezondheidsrisico's tijdens hitteperiodes en van bovenmatige blootstelling aan uv-straling meegewogen, zoals de beschikbaarheid van voldoende schaduw, zonwering en aanleggen van meer groen in de stad.	Breed: ontwikkeling nieuwe visie op gezondheid met sociale en fysieke leefomgeving als 1 van de 4 pijlers • Voedselagenda • Inzet gezondheidsdeskundige kennis doen we met name intern - met minimale advisering van de GGD • Aangesloten bij SLA • Programma Volhoudbaar • In omgevingsplannen wordt rekening gehouden met gezondheidsbescherming, zoals hittestress • In 2022 project van grond tot mond • Jaarlijks verstrekken eetbare planten aan scholen (10-15 scholen) • IVN, natuureducatie (ieder jaar ander thema) • Ommetjes in de wijk, trimpaden aanleggen • Een lokaal hitteplan opstellen met partners is opgenomen in het programmaplan Volhoudbaar. Klimaatverbond is hier een goede partner in. • Hittestress: bureau Taauw onderzoekt de hoeveelheid schaduw op de fiets en wandelroutes voor gemeente Leeuwarden. Daarna wordt een analyse gemaakt over kwetsbare groepen in relatie tot warme woningen. Naar verwachting volgt er een risicoanalyse waar welke groepen het meest risico lopen in relatie tot hittestress. • We stellen momenteel een uitvoeringsagenda groen op. Deze agenda laat zien op welke plekken we willen vergroenen en waarom. Daarnaast denken we na over een concrete doelstelling voor groen. Eventueel kunnen we deze normen vastleggen in het omgevingsplan in regels of omgevingswaarden • Vanuit klimaatadaptatie werken we samen met de woningbouwcoöperatie aan de prestatieafspraken. • We werken ook samen met ondernemers voor vergroening. Zodat daar ook meer mogelijkheden zijn om lunchwandelen of in een groene omgeving buiten te zitten. • In 2022 hebben we een ‘vergroen je straat’ wedstrijd gehouden. • Jaarlijks een klimaatgesprek in een wijk met inwoners.	• Uitwerken pijler sociale en fysieke leefomgeving in nieuw gezondheidsbeleid. • Herijking Leeuwarder Voedselagenda • Vergroening schoolpleinen	
Opgroeien in een kansrijke omgeving (middelengebruik) en vroeg signalering alcoholproblematiek			

Effectieve lokale drugspreventie • Wanneer de lokale situatie daarom vraagt zetten gemeenten een netwerksamenwerking op met relevante partijen om een drugspreventiebeleid op te stellen, waaronder in elk geval de GGD en de verslavingszorg. Voorkomen van middelengebruik onder jongeren • Gemeenten zetten een samenwerkingsverband op met relevante stakeholders waaronder in elk geval de GGD en de verslavingszorg, stellen een projectleider aan voor het projectmanagement, voeren de tweejaarlijkse jeugdgezondheidsmonitor uit en zetten effectieve interventies in om de gestelde doelen te bereiken. Leeftijdsgrens op verkoop van alcohol • Gemeenten zijn zich bewust van het belang van toezicht op en naleving van de leeftijdsgrens en spannen zich in voor een zo goed mogelijke uitvoering van de beginselplicht tot handhaving en het optimaliseren van het bereik van de handhaving; • Gemeenten kunnen hierbij gebruik maken van de ontwikkelde kennis en expertise van het Trimbos-instituut. Bovendien kunnen gemeenten de bestaande onderlinge samenwerkingsvormen bestendigen en eventueel uitbreiden. Alcoholproblematiek • Gemeenten zetten een netwerksamenwerking op met relevante partijen om een aanpak voor vroeg signalering uit te voeren, waaronder in elk geval de GGD en de verslavingszorg. Daarvoor wijst de gemeente een projectleider aan, voert monitoringsactiviteiten uit en maakt een plan van aanpak met partners. Terugdringen van roken • Gemeenten nemen de rookvrije generatie met concrete doelen en activiteiten op in een lokaal preventieakkoord of hun eigen Nota Gezondheidsbeleid. Gemeenten kunnen bijvoorbeeld het invoeren van rookvrije omgevingen stimuleren, het op wijkniveau stoppen met roken ondersteunen en maatschappelijke organisaties zoals kinderboerderijen, beheerde speeltuinen, speelplekken, zwembaden, scoutinggroepen en sportverenigingen stimuleren om rookvrij beleid te voeren. Het Nationaal Preventieakkoord is hierbij een belangrijke leidraad.	• Aangesloten bij de Friese Preventie Aanpak (onderzoek OKO) • Aangesloten bij regionale programma's zoals Rookvrije Generatie en Nuchtere Fries (GGD) • Hotspot nalevingsonderzoek leeftijdsgrens (uitgevoerd door GGD, Nuchtere Fries) • Gezonde Schoolaanpak GGD JOGG	• Preventie- en handavingsplan middelen in ontwikkeling • Verkenning OKO aanpak	
Versterken sociale basis (incl. taken mantelzorg en één tegen eenzaamheid) • Gemeenten versterken nog nadrukkelijker de inzet van de sociale basis en de algemene voorzieningen als passende laagdrempelige maatschappelijke ondersteuning. • Elke gemeente heeft uiterlijk in 2024 een beleidsvisie op de sociale basis, met aandacht voor gebiedsgerichte uitvoering. Hierin komen in ieder geval de volgende thema's aan de orde: sociale samenhang of samenlevingsopbouw, mantelzorg, tegengaan van eenzaamheid, inzet en ondersteuning van vrijwilligerswerk en professionals sociaal domein. Deze thema's worden binnen de voorwaarden voor toekenning van de middelen verbonden aan de lokale context en de leefomgeving. • Gemeenten gaan in de periode 2023 – 2026 mantelzorgers extra ondersteunen bij het uitvoeren van hun zorgtaken. Dit kan bijvoorbeeld door het verbeteren van de toegang tot regelingen en ondersteuningsvormen. Dit kan ook door het versterken van het steunpunt mantelzorg en het toegankelijker maken van informatie en advies. In het plan van aanpak dat gemeenten in moeten dienen voor de aanvraag van de SPUK wordt dit per gemeente concreet uitgewerkt. • Gemeenten werken aan het versterken en doorontwikkelen van hun respijtzorgaanbod om in samenspraak met de mantelzorgers in de periode 2023-2026 het respijtzorgaanbod beter aan te laten sluiten op de vraag en behoefte van de mantelzorgers. In het plan van aanpak dat gemeenten in moeten dienen voor de aanvraag van de SPUK wordt dit concreet uitgewerkt.	• We werken gebiedsgericht en domeinoverstijgend (gebiedswerkers werken vanuit fysiek en sociaal domein). • Amaryllis ondersteunt initiatieven van onderop in de gebieden. • Er zijn locaties ontmoeten en Meedoen in de dorpen en wijken (gebiedsgericht) en richten zich op een zinvolle daginvulling. Er zijn speciale locaties voor mensen met dementie. Het komende jaar gaan we extra inzetten op de bekendheid van de mantelzorgondersteuning van Amaryllis onder zorgprofessionals. O.m. huisartsen en wijkverpleegkundigen zien door hun betrokkenheid bij zieken vaak ook de mantelzorger(s), en hoe het met hen gaat. Zij zijn een belangrijk aanspreekpunt in het contact met de mantelzorgers en wij vinden het dan ook belangrijk dat zij weten hoe en waar de mantelzorgers ondersteuning kunnen krijgen. Met name de respijtzorg, het uit logeren gaan van de zorgvrager zodat de mantelzorger even op adem kan komen, behoeft extra promotie. Daarnaast denken we met Amaryllis na over een meer algemene	• Uitbreiden mantelzorgondersteuning • Ontwikkelen Uitvoeringsplan Sociale Basis • In kaart brengen en versterken netwerkstructuren Sociale Basis. • Versterken Aanpak eenzaamheid 'Over de drempel'.	

- Gemeenten gaan in regionaal verband via de samenwerkingsagenda actief de dialoog aan met zorgverzekeraars en zorgkantoren over een domeinoverstijgend aanbod van zwaardere vormen van respijtzorg om waar passend een aantal pilots te kunnen starten. De resultaten van deze pilots worden benut voor verder beleid. - Gemeenten zetten in op een lokale aanpak eenzaamheid langs de vijf pijlers: bestuurlijk commitment, een sterk netwerk creëren, mensen met gevoelens van eenzaamheid zelf betrekken, aan een duurzame aanpak werken en monitoring en evaluatie organiseren.	campagne om mantelzorg en mantelzorgondersteuning onder de aandacht te brengen bij alle inwoners van de gemeente Leeuwarden. Ook zijn we een pilot aan het voorbereiden op het gebied van de acute respijtzorg, die deze zomer van start zal gaan. Op dit moment wordt bij het acuut uitvallen van een mantelzorger vaak een ELV-bed ingezet, terwijl hier volgens de Wmo een taak van de gemeente ligt. Met de pilot willen we onderzoeken hoe we deze taak op ons kunnen nemen, met name wat betreft het betalen van de factuur. Hierbij willen we gebruik maken de opvang van acute gevallen zoals deze nu al plaatsvindt, namelijk via het ELV-loket. Door triage ná opname wordt achteraf bepaald of het om acute respijtzorg ging door uitvallen van de mantelzorger (bijvoorbeeld met een medische oorzaak of door overbelasting), zodat de kosten door de verantwoordelijke partij betaald kunnen worden. Tot slot hebben we ook plannen om verder onderzoek te doen naar de behoeften wat betreft respijtzorg. Is logeerszorg wel de meest geschikte manier of is er meer behoefte aan respijtzorg aan huis, en hoe dan? Vanaf 2018 zet de gemeente Leeuwarden al in op de aanpak van eenzaamheid van inwoners. Om de eenzaamheid van inwoners te verlagen zetten we in op de aanpak 'Over de Drempel'. Dit is onderdeel van 'Eén tegen eenzaamheid van het ministerie van VWS'. In Leeuwarden en omliggende dorpen zetten we cultuur in om eenzaamheid aan te pakken. Over de Drempel is vooral gericht op samen dingen doen. Met een positieve insteek kijkt het programma naar oplossingen, in plaats van naar de problemen die met eenzaamheid gepaard gaan. Vanaf 2021 zijn via een Open call 15 projecten gehonoreerd en uitgevoerd.		
Mantelzorg			
<i>Zie rij hierboven 'versterken sociale basis'</i>			
Eén tegen eenzaamheid			
<i>Zie rij hierboven 'versterken sociale basis'</i>	Over de drempel is de titel van de aanpak eenzaamheid in de gemeente Leeuwarden. Het programma is actief onder de vlag van LF2028. Over de drempel maakt ook deel uit van de nationale aanpak Eén tegen eenzaamheid van het ministerie van VWS. Het Generatiehuis werkt in de wijken van Leeuwarden met programma's als Kunst in je buurt.	Versterken over de Drempel	
Welzijn op recept			
De SPUK middelen die gemeenten kunnen aanvragen, worden ingezet voor: - Het welzijnsaanbod in de wijk verder te versterken zodat het aanbod o.a. met het oog op de groep mensen die met het verder scheiden van wonen en zorg thuis blijft wonen, het opstarten van WOR trajecten in gemeenten waar dit nu nog niet gebeurt en het inkopen van WOR trajecten; - Het aanbod van de onderdelen van de ketenaanpak die geen Zwv-zorg betreffen - Coördinatiekosten om de ketenaanpak binnen de gemeente in te richten, met tenminste zorgverzekeraars en relevante (zorg)professionals.	We zijn bezig met het aansluiten op zorgdomein. Hierdoor kan een huisarts een melding doen over een inwoner met sociale problemen bij het wijk- en dorpen team. Als Zorgdomein werkt dan kan de huisarts een bericht richting Amaryllis sturen, maar het is onbekend wat er dan verder gebeurt. Daarom de nieuwe middelen inzetten voor menskracht die gaat uitwerken hoe de communicatie van de sociaal werker naar de huisarts vorm krijgt.	Verdere uitvoering en aansluiting op Zorgdomein	

Bijlage 2 Financieel overzicht

In onderstaand overzicht is aangegeven hoeveel middelen we voor de verschillende onderdelen uit de SPUK ontvangen. Voor een aantal onderdelen geldt dat gemeenten ook voor 2023 al middelen ontvingen. Dat is in de tweede kolom aangegeven. Het gaat hier om middelen vanuit, het Sportakkoord, de Brede Regeling Combinatiefunctionarissen, GIDS-middelen*, preventie-akkoord** en Kansrijke Start. Voor onderdeel 7, valpreventie, geldt dat dit als kostenbesparende preventiemaatregel wordt gezien. Hiervoor is in 2023 € 83.690, in 2024 € 40.805 en 2025 € 7.211 in mindering is gebracht op het gemeentefonds (WMO). Voor Kansrijke Start (€ 100.000) en Versterken Sociale Basis (€ 300.000) zijn in het coalitieakkoord aanvullende middelen beschikbaar gesteld. Het plan van aanpak wordt verder uitgewerkt in concrete uitvoeringsplannen onderdeel hiervan is ook een afweging van de financiële middelen.

Bedragen SPUK 2022 - 2026							
	Sport, bewegen en cultuur	Rijksmiddelen tot 2023	2023	2024	2025	2026	Totaal
1	Uitvoering lokaal sportakkoord	€ 60.000	€ 91.507	€ 91.505	€ 91.505	€ 70.357	€ 344.874
2	Brede regeling combinatiefunctionarissen	€ 560.000	€ 629.988	€ 629.977	€ 629.977	€ 608.592	€ 2.498.532
	Subtotaal Sport, bewegen en cultuur	€ 620.000	€ 721.494	€ 721.482	€ 721.482	€ 678.949	€ 2.843.406
	Gezondheid en sociale basis						
3	Terugdringen gezondheidsachterstanden*	€ 230.000	€ 140.779	€ 140.777	€ 140.777	€ 140.715	€ 563.048
4	Kansrijke start	€ 40.000	€ 105.585	€ 112.622	€ 112.622	€ 140.715	€ 471.542
5	Mentale Gezondheid**	€ 7.341	€ 49.273	€ 35.194	€ 35.194	€ -	€ 119.661
6	Aanpak Overgewicht en obesitas**	€ 120.000	€ 123.182	€ 123.180	€ 123.180	€ -	€ 369.541
7	Valpreventie		€ 362.507	€ 334.345	€ 334.345	€ 344.751	€ 1.375.948
8	Leefomgeving		€ 70.390	€ 70.388	€ 70.388	€ -	€ 211.167
9	OKO (middelengebruik) en vroegsign. Alcoholproblematiek*		€ 17.597	€ 17.597	€ 17.597	€ -	€ 52.792
10	Versterken van de sociale basis		€ 256.922	€ 253.398	€ 253.398	€ 189.965	€ 953.684
11	Mantelzorg*		€ 70.390	€ 70.388	€ 70.388	€ 63.322	€ 274.488
12	Eén tegen eenzaamheid		€ 70.390	€ 70.388	€ 56.311	€ -	€ 197.089
13	Welzijn op recept		€ 38.714	€ 66.869	€ 80.947	€ 94.983	€ 281.513
	Subtotaal Gezondheid en sociale basis	€ 397.341	€ 1.305.728	€ 1.295.147	€ 1.295.147	€ 974.450	€ 4.870.473
	Ondersteunende onderdelen						
14	Versterking kennis- en adviesfunctie GGD		€ 17.597	€ 17.597	€ 17.597	€ -	€ 52.792
15	Coördinatiekosten regionale aanpak preventie		€ 62.647	€ 51.384	€ 51.384	€ -	€ 165.414
	Subtotaal ondersteunende onderdelen	€ -	€ 80.244	€ 68.981	€ 68.981	€ -	€ 218.206
	Totaal beschikbaar	€ 1.017.341	€ 2.107.467	€ 2.085.610	€ 2.085.610	€ 1.653.399	€ 7.932.085

Bijlage 3 Verwijzingen overige bijlagen

Een groot deel van wat we doen of ontwikkelen is opgenomen in beleidsnotities. In dit plan van aanpak verwijzen we hier regelmatig naar. Sommige beleidsnotities of andere bronnen zijn via een hyperlink opgenomen. Het overzicht van de bronnen die als bijlagen zijn opgenomen, volgen hieronder:

- Bijlage 3.1. Herijking Sportakkoord II – gemeente Leeuwarden
- Bijlage 3.2. GGD Gemeentelijk profiel Leeuwarden
- Bijlage 3.3. GGD Gemeentelijk profiel Leeuwarden – aanvullingen 2022
- Bijlage 3.4. Eindrapport Evaluatie Brede Regeling Combinatiefuncties 2022